

“Yetkinlik yaşına çatmayan şəxslər tərəfindən törədilən cinayətlərin cinayət-hüquqi, cinayət-prosessual və kriminalistik problemləri” mövzusunda 17 aprel 2023-cü il tarixdə Azərbaycan Respublikası DİN-in Polis Akademiyasında keçirilmiş beynəlxalq elmi-praktik konfransın materialları. “Bakı” nəşriyyatı, 2023, 330 səh. Səh.159

Nuridə Əlizadə Elton qızı
Ədliyyə Akademiyasının baş məsləhətçisi,
I dərəcəli ədliyyə qulluqçusu,
Məhkəmə Ekspertizası Mərkəzinin dissertantı
alizadenuride91@gmail.com

Yetkinlik yaşına çatmayanlara təyin edilən bəzi cəzaların xarakterik xüsusiyyətləri
və cəza təyin edilərkən nəzərə alınan hallar

UOT: 343.24

Cinayətin subyekti Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsi (bundan sonra CM) ilə müəyyən edilmiş yaş həddinə çatmış anlaqlı şəxs ola bilər. Məlumdur ki, cinayət törədənədək on altı, bəzi cinayətlərə görə isə on dörd yaşı tamam olmuş şəxs cinayət məsuliyyətinə cəlb edilir. CM-nin 84-cü maddəsinə əsasən, cinayət törədərkən on dörd yaşı tamam olmuş, lakin on səkkiz yaşına çatmayan şəxslər yetkinlik yaşına çatmayanlar hesab olunur. Yetkinlik yaşına çatmayanlar barədə cinayət məsuliyyətinin əsaslarına CM-də ayrıca bir bölmə həsr olunub. Çünki, yetkinlik yaşına çatmayanların cinayət məsuliyyəti bəzi məqamlara görə yetkin şəxslərin cinayət məsuliyyətindən fərqlənir.

İlk növbədə qeyd edim ki, yetkinlik yaşına çatmayanlara cəza təyin edilərkən cəzanın təyin olunmasının ümumi əsasları ilə, yəni törədilmiş cinayətin xarakteri və ictimai təhlükəlilik dərəcəsi, təqsirkarın şəxsiyyəti, o cümlədən cəzanı yüngülləşdirən və ağırlaşdıran hallarla yanaşı, yeniyetmənin həyat və tərbiyə şəraiti, psixi inkişaf səviyyəsi, onun şəxsiyyətinin digər xüsusiyyətləri və kənar şəxslərin ona təsiri də nəzərə alınmalıdır.

CM-nə əsasən yetkinlik yaşına çatmayanlara cərimə, ictimai işlər, islah işləri, azadlığın məhdudlaşdırılması və müəyyən müddətə azadlıqdan məhrum etmə cəzaları

təyin olunmağa bilər. Cinayət törətmiş şəxsin cinayət məsuliyyətinə cəlb edilməsi və cəzalandırılması üçün qanunla müəyyən olunmuş yaş həddinə çatma və anlaşıqlıq zəruri şərt hesab olunur [4]. Şəxsin on səkkiz yaşa çatması onun doğulduğu gündən deyil, həmin günün qurtardığı vaxtdan, yəni sonrakı günün başladığı andan götürülür [10].

Cərimə, yalnız müstəqil əmək haqqı və ya bu cəzanın icrasına yönəlmə bilən əmlakı olan yetkinlik yaşına çatmayanlara altı yüz manatadək miqdarda təyin edilir.

İctimai işlər səksən saatdan üç yüz iyirmi saatadək müddətə təyin olunur. Barəsində ictimai işlər tətbiq edilən yetkinlik yaşına çatmayan şəxslərin cəlb ediləcəyi işlər və belə işlərin keçiriləcəyi yerlər müəyyənləşdirilən zaman onların təhsilindən və ya əsas işindən sonra asudə vaxtlarında yerinə yetirə biləcəyi işlər əsas götürülməli, onların yaş dövrünə uyğun psixoloji cəhətləri nəzərə alınmalıdır. Bu zaman, həmçinin, yetkinlik yaşına çatmayanların təhsili və ya əsas işi, cinsi mənsubiyyəti, yaş dövrünə uyğun fiziki sağlamlığı və psixoloji cəhətləri, həyatı qavrama baxışları nəzərə alınır. Barəsində ictimai işlər tətbiq edilən yetkinlik yaşına çatmayan şəxslərin cəlb ediləcəyi işlərin növləri və belə işlərin həyata keçiriləcəyi yerlər müəyyən edilən zaman kənardan hamının sərbəst şəkildə görə bilmədiyini, həmçinin, belə işlərin icrasının digər şəxslər tərəfindən foto və video çəkilişlərinin aparılması mümkün olmadığı işlərə və iş yerlərinə üstünlük verilməlidir [6]. Konstitusiya Məhkəməsinin Plenumunun qərarına əsasən məhkəmələr ilk dəfə böyük ictimai təhlükə törətməyən və ya az ağır cinayət törətmiş 15 yaşınadək şəxslərə ictimai işlər cəzasının təyin edilməsi məsələsini həll edərkən, ilk növbədə, onların CM-nin 88.1-ci maddəsinə uyğun olaraq cinayət məsuliyyətindən azad edilməsinə üstünlük verməlidir.

AR Konstitusiyasının 17-ci maddəsinə əsasən 15 yaşınadək şəxslərin əmək münasibətlərinə başlamasına yol verilmədiyindən, islah işləri növündə cəza yalnız 15 yaşını tamam olan və ya daha çox yaşını olan yetkinlik yaşına çatmayanlar barəsində iki aydan bir ilədək müddətə tətbiq edilə bilər. Azadlığın məhdudlaşdırılması cəzası isə yetkinlik yaşına çatmayanlara iki aydan iki ilədək müddətə təyin edilir.

Yetkinlik yaşına çatmayanlara təyin edilən ən ağır cəza müəyyən müddətə azadlıqdan məhrum etmə cəzasıdır və on ildən çox olmayan müddətə təyin edilə bilər. Müəyyən müddətə azadlıqdan məhrum etmə cəzası tətbiq edilərkən yetkinlik yaşına

çatmayanlar yetkinlik yaşına çatanlardan ayrı saxlanılır. Yetkinlik yaşına çatmayan qızlar və ilk dəfə müəyyən müddətə azadlıqdan məhrum etmə növündə cəzaya məhkum olunmuş yetkinlik yaşına çatmayan oğlanlar ümumi rejimli tərbiyə müəssisələrində, əvvəllər müəyyən müddətə azadlıqdan məhrum etmə növündə cəza çəkmiş yetkinlik yaşına çatmayan oğlanlar isə möhkəm rejimli tərbiyə müəssisələrində cəza çəkirlər. Yeniyetmələr barədə bir istisna hal da mövcuddur. Belə ki, Cəzaların İcrası Məcəlləsinə əsasən məhkum olunmuş şəxslər basqınlar törətdikdə, mühafizə altından qaçdıqda, əgər başqa tədbirlərlə bu hərəkətlərin qarşısını almaq mümkün deyilsə, müstəsna tədbir kimi odlu silahdan istifadəyə yol verilir. Yalnız qadınlara və yetkinlik yaşına çatmayanlara qarşı odlu silah tətbiq edilməsinə yol verilmir. Cəzaçəkmə müəssisələrində yetkinlik yaşına çatmayan məhkumlara yaxşılaşdırılmış maddi-məişət şəraiti yaradılır və onlar üçün yeməyin xüsusi normaları müəyyən edilir. Yetkinlik yaşına çatmayan məhkumlar əmək qanunvericiliyinə uyğun işə cəlb edirlər. Tərbiyə müəssisələrində nümunəvi davranış göstərən yetkinlik yaşına çatmayan məhkumlara digər həvəsləndirmə tədbirləri ilə yanaşı, müəssisənin hüdudlarından kənarında idman, mədəni-kütləvi və digər tədbirlərə bir dəfə tamaşa etməyə icazə vermək növündə həvəsləndirmə tədbiri tətbiq edilə bilər. Cəzanın icrası qaydalarını pozan yetkinlik yaşına çatmayan məhkumlara isə digər tənbeh tədbirləindən əlavə, təhsilini davam etdirmək şərtilə yeddi günədək müddətə intizam təcridxanasına keçirmək tənbeh tədbiri tətbiq edilə bilər [1]. Uşaqların azadlıqdan məhrum edilməsi ilə bağlı olan cəza tədbirləri məhkəmələr tərəfindən yalnız həmin məsələnin mükəmməl baxılmasından sonra tətbiq edilməli və imkan daxilində aşağı həddə təyin edilməlidir [7].

Cinayət Məcəlləsi “cəza” ilə “tərbiyəvi xarakterli məcburi tədbirləri” bir-birindən fərqləndirir. Cəza azadlıqdan məhrum etmə ilə bağlı ola və ya olmaya bilər. Tərbiyəvi xarakterli məcburi tədbirlər isə azadlıqdan məhrum etmə ilə bağlı deyil, xəbərdarlıq, valideynlərinin nəzarəti altına vermə, yetkinlik yaşına çatmayanın üzərinə əmlak vəziyyəti imkan verdiyi halda vurulmuş ziyanın ödənilməsini qoymaq və asudə vaxtın məhdudlaşdırılması və yetkinlik yaşına çatmayanın davranışına xüsusi tələblərin qoyulmasından ibarətdir. Qeyd olunan alternativ tədbirlərin tətbiq edilməsində məqsəd cinayət əməli törətmiş yetkinlik yaşına çatmayan şəxsə şəxsi məsuliyyət hissini inkişaf

etdirərək onu cəmiyyətə qaytarmaq və cəmiyyətdə faydalı rol oynamaqla uşağın düzgün inkişafına kömək etməkdir. Bu tədbirlər yetkinlik yaşına çatmayan ilk dəfə böyük ictimai təhlükə törətməyən və ya az ağır cinayət törədərsə, tərbiyəvi xarakterli məcburi tədbirlər tətbiq etməklə onun islah olunması mümkün hesab edilərsə, tətbiq olunur. Belə halda yetkinlik yaşına çatmayan cinayət məsuliyyətindən azad edilmiş sayılır. Valideynlərini itirmiş və valideyn himayəsindən məhrum olmuş cəza çəkməkdən azad edilmiş yetkinlik yaşına çatmayanların yaşayış sahəsi olmadıqda, onlar qanunvericiliklə müəyyən edilmiş qaydada müvafiq icra hakimiyyəti orqanı tərəfindən internat məktəblərinə göndərilir və tam dövlət təminatına götürülülər [1, m.175.4].

Yetkinlik yaşına çatmayanlar barəsində icraat zamanı yetkinlik yaşına çatmayanın yaşı, həyat və tərbiyə şəraiti, fiziki intellektual və əqli inkişaf səviyyəsi kimi hallar müəyyən edilməlidir. Yetkinlik yaşına çatmayanın törətdiyi cinayətdə digər iştirakçılar olduqda onun barəsində cinayət işinin icraatının ayrılmasının mümkünlüyü müəyyən edilməlidir [3, m.429].

Yetkinlik yaşına çatmayan şəxslər tərəfindən 18 yaşına çatmış şəxslərin iştirakı ilə törədilmiş cinayətlər haqqında işlərə baxılarkən cinayətin iştirakçısı olan yetkinlik yaşına çatan şəxslə yeniyetmə arasındakı qarşılıqlı münasibətlərin xarakterinin dəqiq araşdırılması zəruridir. Belə ki, yetkinlik yaşına çatmayan şəxsin cinayət törədilməsində və ya cəmiyyətə qarşı qanuna zidd digər hərəkətlərə cəlb edilməsində yetkinlik yaşına çatmış şəxsin rolunun müəyyən olunması üçün qeyd olunan göstəricilərin mühüm əhəmiyyəti ola bilər [10].

CM-nin 170 maddəsində də yetkinlik yaşına çatmış şəxs tərəfindən yetkinlik yaşına çatmayanı cinayətkar fəaliyyətə cəlb etmə üç ilədək müddətə azadlıqdan məhrum etmə ilə cəzalandırılır. G.B.Şəfiyeva düzgün olaraq belə hesab edir ki, sözügedən maddədə daha sərt sanksiyanın təsbit edilməsi, ilk növbədə, yeniyetmələri pis əməllərə və cinayətə sövq etmək niyyətində olan şəxslərin həmin cəzanın sərtliyindən çəkinmələrinə səbəb ola bilər ki, bu da yeniyetmələrin qorunmasında müəyyən rola malik olar [5, s.27].

Yetkinlik yaşına çatmayanların cinayət törətməsinə başqa yaşlı şəxslərin, o cümlədən zərərçəkmişlərin hüquqa zidd, təhrikədiçi hərəkətlərinin səbəb olması

müəyyən edildiyi hallarda məhkəmə həmin halları cəzanı yüngülləşdirici hallar kimi qəbul edə bilər. Belə hallarda məhkəmələr nəzərə almalıdır ki, yetkinlik yaşına çatmayanın yaşlı şəxsdən asılılığı real olmalıdır.

Respublikamız uşaq hüquqlarının təminatı ilə bağlı bir sıra beynəlxalq sazişlərə, o cümlədən 1994-cü ildə BMT-nin Uşaq Hüquqları Konvensiyasına qoşulmuşdur. Uşaq hüquqları haqqında Konvensiyanın 3-cü maddəsinə görə uşaqlar barəsində sosial təminat məsələləri ilə məşğul olan dövlət idarələri və ya özəl idarələr, məhkəmələr, inzibati və ya qanunvericilik orqanları tərəfindən görülən bütün tədbirlərdə əsas diqqət uşaq mənafələrinin daha yaxşı təmin edilməsinə yönəldilir. Uşaq Hüquqları haqqında Konvensiyanın iştirakçısı olan dövlətlər heç bir uşağın işgəncə və ya qəddar, qeyri-insani və ya ləyaqəti alçaldan digər rəftar və ya cəzaya məruz qalmamasını, 18 yaşına çatmayanlara ölüm cəzası və ömürlük azadlıqdan məhrum edilmə cəzası verilməməsini, azadlıqdan məhrum edilmiş hər bir uşaqla humanist rəftar edilməsini, yaşlılardan ayrı saxlanmasını, azadlıqdan məhrum edilmiş hər bir uşağın ləngidilmədən hüquqi yardım almaq hüququnu təmin etməyi öz öhdələrinə götürürlər.

Azyaşlılara cəza təyin edilməsində mütənasiblik prinsipi bir çox beynəlxalq və regional insan hüquqları müqavilələrində öz əksini tapmışdır. AR Milli Məclisinin 1993-cü il 28 iyul tarixli 652 nömrəli Qərarı ilə ölkəmiz BMT Baş Məclisinin 1985-ci il noyabrın 29-da qəbul etdiyi “Birləşmiş Millətlər Təşkilatının yetkinlik yaşına çatmayanlar barəsində ədalət mühakiməsinin həyata keçirilməsinə aid minimal standart qaydaları”na (Pekin Qaydaları) qoşulmuş, milli qanunvericilik bu sənəddən irəli gələrək təkmilləşdirilmişdir. Pekin Qaydalarına əsasən, yuvenal ədliyyə sistemində yetkinlik yaşına çatmayanın əmin-amanlığının təmin edilməsi ön planda olmalıdır. Bundan əlavə, Pekin Qaydalarının 17-ci maddəsində yetkinlik yaşına çatmayanlarla bağlı ədalət mühakiməsinin prinsipləri sadalanır:

1. Veriləcək cəza tək cəza cinayətin törədilməsi və ağırlıq dərəcəsindən deyil, eyni zamanda azyaşlının şərait və ehtiyacları, həmçinin cəmiyyətin ehtiyaclarına uyğun olmalıdır.
2. Azyaşlının şəxsi azadlığına qoyulacaq məhdudiyyətlər diqqətlə yoxlanıldıqdan sonra tətbiq olunmalı, belə məhdudiyyətlər mümkün qədər az tətbiq olunmalıdır.

3. Azadlıqdan məhrum etmə cəzası azyaşlının ağır cinayət törətməsi və ya zor tətbiq etməklə cinayət törətməsi hallarından başqa tətbiq edilməməlidir.
4. Yetkinlik yaşına çatmayanlarla bağlı işlərdə azyaşlıların reabilitasiyası rəhbər prinsip olmalıdır [12].

Pekin Qaydaları tələb edir ki, kiçik xətalər istisna olmaqla bütün hallarda cəzanın təyin edilməsindən öncə sosial sorğu haqqında hesabat mövcud olmalıdır. Sosial sorğu haqqında hesabat uşağın ailə vəziyyəti, uşağın harada, kiminlə yaşaması, təhsil və sağlamlıq vəziyyəti də daxil olmaqla uşağın hazırkı vəziyyəti və uşağın cinayəti törətməsi və anlaması halları daxil edilməlidir. Göründüyü kimi beynəlxalq hüquq tələb edir ki, cəza təyin edilməsi ilə bağlı qərar qəbul edilən zaman uşağın mənafeləri nəzərdə saxlanılmalı, atılan əks addım uşağın və cinayətin hallarına mütənasib olmalı və cəzanın məqsədi cəzalandırıcı deyil, yenidən inteqrasiyaya rəvac verməli və konstruktiv olmalıdır. Bizim qanunvericilik də beynəlxalq normalara uyğun olaraq eyni prinsipləri rəhbər tutur.

Qanunvericiliyimizdə yetkinlik yaşına çatmayanların baxımsızlığının və hüquq pozuntularının qarşısını almaq, onların yaranmasına imkan verən səbəb və halları aradan qaldırmaq, onların hüquq və qanuni mənafelərini qorumaq, yetkinlik yaşına çatmayanların cinayətkar fəaliyyətə cəlb edilməsi hallarını aşkar etmək və aradan qaldırmaq barədə müddəalar geniş şəkildə nəzərdə tutulmuşdur [11].

Qanunverici 14 yaşından 18 yaşına qədər olan şəxsləri yetkinlik yaşına çatmayanlar qrupuna aid edərkən onların kifayət qədər əqli yetişkənliyə çatmadıqlarını və həyat təcrübələrinin az olmasını nəzərə almışdır. Bu səbəbdən də cinayət qanunvericiliyi yetkinlik yaşına çatmayanların törətdiyi cinayətə görə məsuliyyətin həddi və cəza təyini zamanı onların həyat və tərbiyə şəraitinin, psixi inkişaf səviyyəsinin, onun şəxsiyyətinin digər xüsusiyyətlərinin və kənar şəxslərin ona təsirinin nəzərə alınmasını məcburi sayır.

Beynəlxalq hüquq normalarına uyğun olaraq formalaşmış yeni yanaşmaya görə yetkinlik yaşına çatmayan şəxs cinayəti işləmiş kimi deyil, cinayəti törədəcək şəraitə düşürülmüş şəxs kimi qiymətləndirilir. Bu yanaşma uşağı bir cinayətkar olaraq görmür və cinayətə yönəldildiyini qəbul etməklə, onu da cinayətin müəyyən mənada qurbanı

kimi qəbul edir. Lakin bu vəziyyət cinayət törətmiş uşağın cəzasız qalacağı mənasına gəlməməli, tətbiq ediləcək sanksiya uşağın vəziyyətinə və törətdiyi əmələ uyğun və mütənasib olmalıdır [4].

Qardaş ölkə Türkiyənin praktikasına nəzər salsaq görürük ki, orada yetkinlik yaşına çatmayanların işləri üzrə məhkəmələr mövcuddur. Bu məhkəmələrdə yalnız 18 yaşına çatmayan yeniyetmələr barədə olan işlərə baxılır. Hesab edirəm ki, eyni sistem bizim ölkəmizdə də tətbiq olunmalıdır. Bu sistem yetkinlik yaşına çatmayanlar barədə daha ədalətli qərar verilməsinə səbəb olar. Çünki həmin məhkəmələrdə işləyən hakimlər yuvenal ədliyyə sahəsində ixtisaslaşmalı və bu barədə xüsusi təlimlər keçməlidirlər. Belə məhkəmələrdə, həmçinin, pedaqoqlar və uşaq psixoloqlarının da fəaliyyəti nəzərdə tutulmalıdır.

İstifadə olunmuş mənbələr:

1. AR Cəzaların İcrası Məcəlləsi <https://www.e-qanun.az/framework/46951>
2. AR Cinayət Məcəlləsi https://www.e-qanun.az/framework/46947#_Toc89058499
3. AR Cinayət Prosesual Məcəlləsi <https://www.e-qanun.az/framework/46950>
4. AR Konstitusiya Məhkəməsi Plenumunun 23 aprel 2021-ci il tarixli Qərarı (AR Cinayət Məcəlləsinin 85.3 və 85.4-cü maddələrinin AR Konstitusiyasının 17-ci maddəsinin V hissəsinə uyğunluğunun yoxlanılmasına dair) <https://constcourt.gov.az/az/decision/1225>
5. “Azyaşlıları cinayətə sövq edən səbəblər və CM-nin 170-ci maddəsinin təkmilləşdirilməsinə dair”, Şəfiyeva G.B., Qanunçuluq jurnalı, 2012-ci il № 4.
6. “İctimai işlər cəzasına məhkum olunmuş və ictimai işlər növündə inzibati tənbeh tədbiri tətbiq edilmiş şəxslərin cəlb ediləcəyi işlərin növləri və belə işlərin keçiriləcəyi yerlərin müəyyənləşdirilməsi Qaydası”nın təsdiq edilməsi haqqında AR Nazirlər Kabinetinin 17 oktyabr 2017-ci il tarixli Qərarı <https://e-qanun.az/framework/36740>
7. Uşaq hüquqları haqqında 19 may 1998-ci il tarixli AR Qanunu <https://e-qanun.az/framework/3292>

8. Uşaq hüquqları haqqında Konvensiya (BMT, 20 noyabr 1989-cu il) https://migration.gov.az/content/pdf/5acb09f3100d0_U%C5%9Faq%20h%C3%BCquqlar%C4%B1%20haqq%C4%B1nda%20Konvensiya.pdf
9. Uşaqların ədliyyə sisteminə çıxışı baxımından Azərbaycan qanunvericiliyinin təhlili, Bakı 2014 <https://www.unicef.org/azerbaijan/media/811/file/Azerbaijan%20Legal%20Review%20on%20Justice%20for%20Children-AZ.PDF%20.pdf>
10. Yetkinlik yaşına çatmayanların cinayətləri barədə işlər üzrə məhkəmə təcrübəsi haqqında AR Ali Məhkəməsi Plenumunun 30 iyun 2008-ci il tarixli Qərarı <https://supremecourt.gov.az/post/view/166>
11. Yetkinlik yaşına çatmayanların baxımsızlığının və hüquq pozuntularının profilaktikası haqqında 24 may 2005-ci il tarixli AR Qanunu <https://e-qanun.az/framework/10670>
12. Birleşmiş milletler çocuk adalet sisteminin uygulanması hakkında asgari standart kurallar (Pekin (beijing) kuralları (29 kasım 1985) https://cocukhaklari.barobirlik.org.tr/dokuman/mevzuat_uakararlar/cocukadaletsistemi_nuygulanmasi.pdf